

SÄRTRYCK

UR

FAUNA OCH FLORA

POPULÄR TIDSKRIFT FÖR BIOLOGI

1962

Aegithalos caudatus europaeus — en för Sverige ny stjärtmesras

(Meddelanden från Falsterbo fågelstation. 22)

AV STAFFAN ULFSTRAND

Vid våra fågelstationer på Öland och i Falsterbo uppträder stjärtmesen (*Aegithalos caudatus*) i årligen mycket växlande antal. Många år saknas arten helt, andra år uppträder den i betydande antal, ehuru det aldrig hittills har varit frågan om sådana massuppträdanden, som kännetecknar t. ex. svartmesen (*Parus ater*), talgoxen (*P. major*) eller blåmesen (*P. caeruleus*) (jfr ULFSTRAND 1962: 94).

I oktober 1959 passerade en våg av flyttande stjärtmesar förbi Falsterbo fågelstation. Ringmärkaren, INGMAR FRYCKLUND, Uppsala, lyckades fånga inte mindre än 86 ex., en betydligt högre siffra än något tidigare år i stationens historia. Av dessa fåglar avvek ett ex. starkt från de övriga med avseende på sitt utseende. En kort rapport om detta fynd lämnas här, medan en allmän redogörelse för stjärtmespassagen 1959 får anstå till ett annat sammanhang.

Den aberranta stjärtmesen, som fångades den 19 oktober 1959, avvek från alla de övriga i två avseenden: på huvudets sidor löpte från näbben till nacken ett brett, väl avgränsat mörkbrunt band, medan de andra fåglarna hade helvita huvuden, och den nakna ögonringen var mörkröd, ej gul.

Exemplaret fördes till Falsterbo fågelstation för examination men råkade där rymma ur en bur och slog ihjäl sig mot en fönsterruta. Djuret skickades då till Lunds universitets Zoologiska museum, där förf. fick tillfälle att undersöka det. Ovan angivna drag, som noterats av observatören ANDERS EDFELT samt av FRYCKLUND, kunde bekräftas. Dock hade ögonringen antagit en obestämd, mörk nyans mellan svart och blodrött. Nakna hudpartier på fåglar är kända för att undergå mycket radikala postmortala färgförändringar, varför detta icke är ägnat att förvåna. Hos oss har endast få fåglar några dylika fjäderlösa hudpartier, men inom många tropiska fågelgrupper är det en mycket vanlig företeelse. Handböckernas uppgifter om

färgen på dylika hudpartier är i regel baserade på museiexemplar och äger därför ofta inte giltighet för levande fåglar.

Det bruna strecket på huvudets sidor samt ögonringens färg (jfr HARTERT 1910: 383) föranledde genast den misstanken, att exemplaret tillhörde den centraleuropeiska stjärtmesrasen *Ae. c. europaeus* HERMANN.

Det förhåller sig emellertid så, att även vår ras, *Ae. c. caudatus* (LINNÉ), som nyflygg unge har en liknande teckning. Litteraturen ger mycket olika upplysningar om vid vilken tidpunkt som de bruna strecken hos unga exemplar av nominatrasen går förlorade. Om vi först betraktar den äldre litteraturen, finner vi, att SUNDEVALL (1856: 92) påstår, att de mörka banden kvarstår hos ettåriga fåglar, medan NILSSON (1858: 425–426) avböjer att uttala sig. Han kommer f. ö. med den felaktiga uppgiften, att den gamla honan stundom skall ha kvar de bruna teckningarna. JÄGERSKIÖLD & KOLTHOFF (1926: 37) är av samma uppfattning som SUNDEVALL, vilket även gäller för HORTLING (1929: 151) och HOLMSTRÖM et al. (1942: 314).

Av svenska handböcker är det endast SVÄRDSON & DURANGO (1950), som avviker genom att säga, att de bruna banden försvinner i och med den första höstruggningen (augusti–september). Denna uppfattning har rätt allmänt accepterats i moderna utländska handböcker. NAUMANN (utan år: 247) företräder visserligen uppfattningen, att ettåringarna avviker från äldre fåglar, men NIETHAMMER (1937: 234) framhäver, att ungfåglarna genomgår »Vollmauser» i juli–augusti, och WITHERBY et al. (1945: 273) förklarar, att första vinterdräkten hos den brittiska rasen *Ae. c. rosaceus* MATHEWS är identisk med de adulta fåglarnas samt (op. cit.: 270) att ruggningsförhållandena hos ssp. *caudatus* överensstämmer med dem hos ssp. *rosaceus*. HEINROTH (1924–26: 128) polemiserar direkt mot idén, att vinterdräkten skulle vara annorlunda hos årsungarna än hos de adulta exemplaren och stöder sig därvid på iakttagelser av i fångenskap uppfödda fåglar. Han har dessutom fotografiskt dokumenterat sina påståenden.

Det synes författaren till dessa rader ofrånkomligt att tillmäta de i närmast föregående avsnitt citerade källorna högre beviskraft än de dessförinnan omnämnda. Man kan knappast värja sig från misstanken, att de svenska handböckerna i alltför stor utsträckning skrivit av varandra; att stjärtmesen under sin första vinter har en dräkt,

som i allt väsentligt överensstämmer med de äldre fåglarnas, framgår även av följande fakta.

För att ytterligare undersöka frågan har Naturhistoriska Riksmuseets i Stockholm och Zoologiska museets i Lund stjärtmesserier examinerats. Sedan alla exemplar, som insamlats i maj–augusti liksom ett mindre antal mycket defekta skinn bortsorterats, återstod sammanlagt 57 exemplar. Flertalet härrörde från september–februari. I intet fall förekom breda och distinkta mörka band på huvudets sidor. Några höstfåglar hade enstaka strödda mörka fjädrar stickande fram ur det vita, speciellt i nacken, något som enligt NILSSONS (1858: 425) uppgifter är fullt normalt hos våra stjärtmesar. En hona, nedlagd i Uppland den 4 december 1921, hade smala otydliga strimmor av mörkt genom ögonregionen. Då fjädrarnas basala delar är svarta, kan detta mycket väl bero på en stoppningsdefekt. Veckning av skinn i samband med prepareringen kan nämligen åstadkomma rubbning i fjäderarrangemanget, varvid underliggande färg kan träda i dagen.

Om årsungarna vintertid bure en dräkt, annorlunda än de gamlas, borde en högst avsevärd del av de undersökta skinnen ha uppvisat dessa ungfågelkaraktärer. Så är alltså inte fallet. Ungefär från och med september synes alla svenska stjärtmesar bära en och samma dräkt.

Med hänsyn till ovan redovisade omständigheter måste det anses säkerställt, att den avvikande stjärtmesen, fångad vid Falsterbo den 19 oktober 1959, tillhörde den mellaneuropeiska rasen *Aegithalos caudatus europaeus* HERMANN, vilken uppvisar just de drag, genom vilka ifrågavarande exemplar avvek från övriga stjärtmesar. Åtskilliga andra omständigheter, för vilka skall redogöras i ett annat sammanhang, bidrar till att verifiera den rent morfologiska rasbestämningen. Det synes högst osannolikt, att någon annan brunstreckad form skulle anträffas i vårt land.

De europeiska stjärtmesarnas rasuppdelning uppvisar ett flertal intressanta drag. Enligt VAURIE (1959) kan de indelas i tre grupper: *alpinus*-gruppen med streck på huvudets sidor och grå rygg (delar av Iberiska och Apenninska halvöarna), *europaeus*-gruppen med i växlande grad markerade streck på huvudets sidor och övervägande svart rygg (mellersta Europa, Storbritannien, Balkan) samt *caudatus*-gruppen med helvitt huvud och svart rygg (norra Europa samt europeiska Sovjet, dessutom delar av Asien). Alla övergångar mellan ra-

ser inom grupperna, liksom mellan de tre huvudgrupperna, förekommer.

STRESEMANN (1919: 13) drog slutsatsen, att de centraleuropeiska populationerna i stor utsträckning är att betrakta som uppkomna genom hybridisering mellan sydliga-sydvästliga, gråryggade och med huvudstreck försedda former samt nordliga-nordöstliga, svartryggade och vithuvade former. Ett gott stöd för denna hypotes utgöres av de centraleuropeiska populationernas (ssp. *europaeus* m. fl.) utomordentliga variabilitet med avseende på förekomsten av band på huvudets sidor samt vissa andra morfologiska karaktärer (jfr KLEIN-SCHMIDT 1903).

Uttryckt med modern terminologi är alltså den centraleuropeiska *europaeus*-populationen ett resultat av sekundär intergradation, dvs. två (eller teoretiskt flera) temporärt isolerade populationer har mötts inom ett och samma område efter att ha undergått viss differentiering under den tid de varit isolerade från varandra. Differentieringen har ej gått tillräckligt långt för att i nämnvärd mån omöjliggöra hybridisering mellan de två kategorierna efter dessas återknutna kontakt. Hade så varit fallet, hade man haft att göra med två skilda arter. Hybridpopulationer har givetvis mycket labilt genetiskt underlag. Stabilisering fördröjes genom att hybridisering med de »rena» föräldraformerna kontinuerligt sker i randzonerna. Denna »återkorsning» får för stjärtmesarnas del till följd, att *europaeus*-populationen mot nordöst alltmer liknar *caudatus*-typen, mot söder och sydväst däremot olika *alpinus*-former. På grund av sedvanlig genetisk utklyvning kan inom t. ex. *europaeus*-populationen uppkomma exemplar, som är praktiskt taget identiska med rena *caudatus*-typer; en enstaka *caudatus*-liknande fågel kan uppkomma i en f.ö. helt »normal» *europaeus*-kull.

Uppsplittningen av det en gång sammanhängande utbredningsområdet torde för stjärtmesens del, liksom för en mängd andra djurarters, ha skett i samband med de klimatförändringar, som förorsakade nedisning av en stor del av norra och mellersta Europa och därvid hänvisade utpräglade skogsdjur till refugier i sydvästligaste, resp. sydöstra Europa. I dessa refugialområden skedde en differentiering, som i många fall ledde till uppkomsten av skilda arter. Som exempel härpå nämner STRESEMANN (op. cit.) vanliga, resp. kortkloade trädkryparen (*Certhia familiaris* resp. *C. brachydactyla*), av vilka den förra skulle ha differentierats i östliga, den senare i syd-

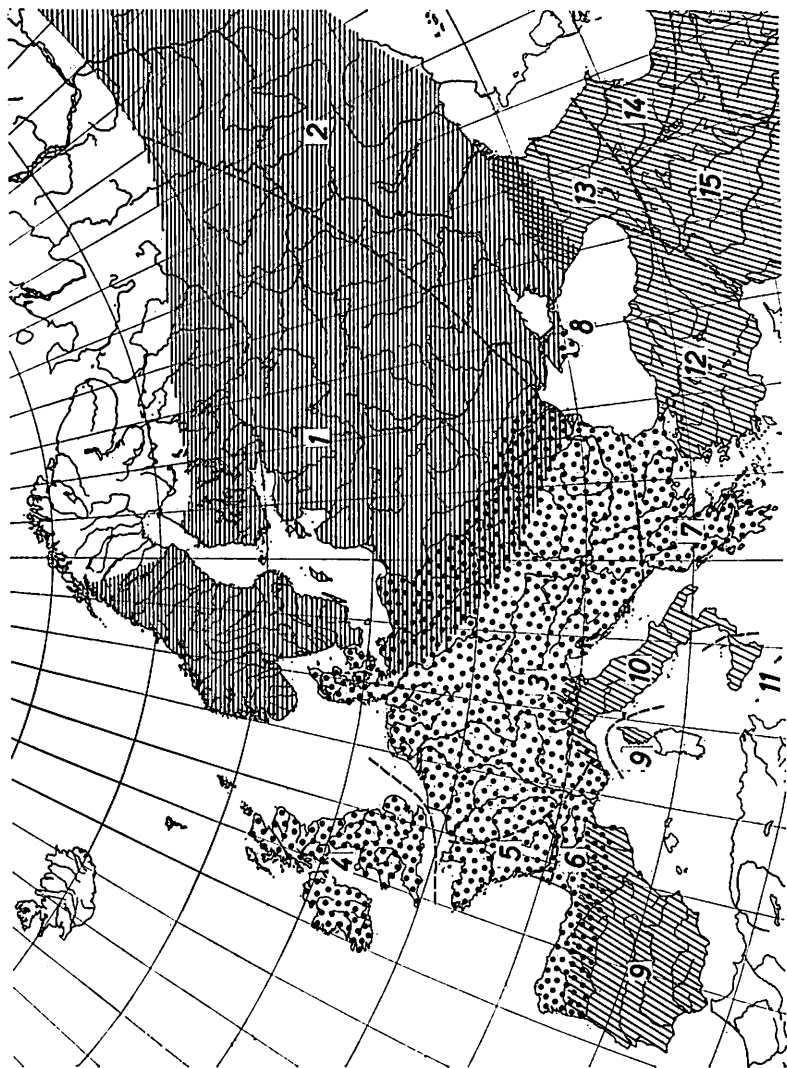

Fig. 1. Schematisk översikt över de olika raserna av stjärtmes (*Aegitbalos caudatus*) i västra Palearktis. Horisontell streckning = *caudatus*-gruppen, prickat = *europaeus*-gruppen och snedstreckat = *alpinus*-gruppen. Siffrorna anger utbredningen av 1) *caudatus* (LINNÆUS), 2) *sibiricus* (SEEBOHM), 3) *europaeus* (HERMANN), 4) *rosaceus* MATHEWS, 5) *aremorius* WHISTLER, 6) *taiti* INGRAM, 7) *macedonicus* (DRESSER), 8) *tauricus* (MENZBIER), 9) *irbii* (SHARPE & DRESSER), 10) *italiae* JOURDAIN, 11) *siculus* (WHITAKER), 12) *tephronotus* (GÜNTHER), 13) *major* (RADDE), 14) *alpinus* (HABLIJZL) och 15) *paszekii* (ZARUDNY). (Dessutom förekommer 6 geografiska raser i Central- och Östasien.) Baserat på uppgifter hos VAURIE (1959).

västliga refugier. Då barriärerna bröt samman och populationerna i postglacial tid åter möttes, hade dessa populationer divergerat så långt, att hybridisering inte kunde förekomma.

Beträffande stjärtmesen skulle *caudatus*-formen ha differentierats i öster, *alpinus*-formen i sydväst (och möjligen sydöst).

Med hänsyn till ovanstående resonemang är det fullt naturligt, att gränsen mellan *europaeus* och *caudatus* i nordöst är svår att dra. Enligt NIETHAMMER (1937: 235) skall endast de östligaste delarna av (förkrigs-) Tyskland bebos av rena *caudatus*-populationer, nämligen Ost- och Westpreussen samt östra Schlesien. Övriga norra Tyskland skall enligt samma källa bebos av en *europaeus*-population, i vilken en del *caudatus*-exemplar uppträder, t. o. m. så långt bort som i Schleswig och upp i Danmark. Enligt TISCHLER (1941: 276–277) uppträder även i Ostpreussen en mycket ringa bråkdel »streifenköpfige» stjärtmesar. TISCHLER anser dessutom, att dessa exemplar även är företrädare i de nordostifrån inkommande stjärtmespopulationer, som vissa år är mycket talrika under hösten och vintern i Ostpreussen. Hans publicerade data synes dock näppeligen bevisa detta sistnämnda påstående. Enligt VAURIE (op. cit.: 461) går gränsen genom »East and West Prussia, Poland, the region of Poznan, eastern Silesia, northern Carpathians and the Ukraine».

Man synes sammanfattningsvis kunna säga, att öster om en linje ungefär från Gdansk–Poznan–Katowice uppträder praktiskt taget endast typiska *caudatus*-populationer.

Litteratur

- HARTERT, E. 1910. Die Vögel der paläarktischen Fauna. Band 1. Berlin.
 HEINROTH, O. & M. (1924–26). Die Vögel Mitteleuropas. Band 1. Berlin–Lichterfelde.
 HOLMSTRÖM, C. T. et al. 1942. Våra fåglar i Norden. Band 1. Stockholm.
 HORTLING, I. 1929. Ornithologisk handbok. Helsingfors.
 JÄGERSKIÖLD, L. A. & KOLTHOFF, G. 1926. Nordens fåglar. 2:a uppl. Stockholm.
 KLEINSCHMIDT, O. 1903. Kopfzeichnung von Schwanzmeisen (Erklärung zu Tafel IV). — J. Orn. 51: post p. 556 (Taf. IV).

(Die Rassen der Schwanzmeise (*Aegithalos caudatus*) im West-Paläarkt. Waagerechte Schraffierung = *caudatus*-Gruppe, Punktierung = *europaeus*-Gruppe, schräge Schraffierung = *alpinus*-Gruppe. Die Ziffern beziehen sich auf das oben gegebene Verzeichnis. Nach Angaben bei VAURIE (1959).)

- NAUMANN, (J. F.) (Utan år.). Naturgeschichte der Vögel Mitteleuropas. Band 2. Gera-Untermhaus.
- NIETHAMMER, G. 1937. Handbuch der deutschen Vogelkunde. Band 1: Passeres. Leipzig.
- NILSSON, S. 1858. Skandinavisk Fauna. Foglarna. Bd 1. 3:e uppl. Lund.
- STRESEMANN, E. 1919. Über die Formen der Gruppe *Aegithalos caudatus* und ihre Kreuzungen. — Beitr. Zoogeogr. paläarkt. Reg. 1: 3–24.
- SUNDEVALL, C. J. 1856. Svenska foglarna. Stockholm.
- SVÄRDSON, G. & DURANGO, S. 1959. Svenska djur. Fåglarna. Uddevalla.
- TISCHLER, F. 1941. Die Vögel Ostpreussens und seiner Nachbargebiete. 1. Teilband. Schr. d. Albertus-Universität, Naturw. Reihe, Band 3. Königsberg & Berlin.
- ULFSTRAND, S. 1962. On the nonbreeding ecology and migratory movements of the Great Tit (*Parus major*) and Blue Tit (*Parus caeruleus*) in Southern Sweden, with notes on related species. — Vår Fågelv., Suppl. 3: 1–145.
- VAURIE, C. 1959. The Birds of the palearctic Fauna. Vol. 1: Order Passeriformes. London.
- WITHERBY, H. F. et al. 1945. The Handbook of British Birds. Vol. 1. London.

Zusammenfassung

Aegithalos caudatus europaeus HERM. — zum ersten Male in Schweden angetroffen. 22. Mitteilung von Vogelstation Falsterbo.

Im Oktober 1959 wurde an der Vogelstation Falsterbo an der Südwestspitze Schonens ein Durchzug von Schwanzmeisen (*Aegithalos caudatus*) festgestellt, und 86 Stücke wurden gefangen. Einer dieser Vögel, am 19. Oktober gefangen, wich stark von den übrigen ab und fiel durch breite, braune Streifen über den Kopfseiten, sowie durch blutrote, statt gelber Augenringe auf.

Beim Durchgang des in zwei schwedischen Museen befindlichen Materials, das insgesamt 57 von September–April gesammelte Stücke umfasst, liess sich die aus der Literatur bekannte Tatsache bestätigen, dass es sich bei der in Frage kommenden Jahreszeit nicht um eine beibehaltene Jungvogelzeichnung handeln konnte: im Oktober haben alle Jahresvögel schon gemausert und gleichen vollständig den alten. Es muss auch betont werden, dass sämtliche übrigen Schwanzmeisen, die gefangen und untersucht wurden, ganz weissköpfig waren.

Auf Grund dieser Tatsachen kann man annehmen, dass der abweichende Vogel aus einer streifenköpfigen Population stammt, und da kommt natürlich die in Norddeutschland auftretende Rasse *Ae. c. europaeus* HERMANN in erster Linie in Frage. Es ist sehr unwahrscheinlich, dass der Vogel aus einem anderen streifenköpfigen Bestand her gekommen sei.

In einem anderen Zusammenhang werden weitere Tatsachen vorgelegt werden, die die rein morphologische Rassenbestimmung sehr schön unterstützen.